

CHIKÁNY JUDIT

Kutatás ponyvák után

Milyen kihívásokkal kell napjainkban szembenéznie annak a kutatónak, aki magyar nyelvű ponyvakiadványok vizsgálatával szeretne foglalkozni? Hol kutathat, és milyen kutatási segédletek állnak rendelkezésére? Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – ezeket a kérdéseket járja körül a tanulmány.

A ponyvairodalom¹ magyar nyelvterületen nem vált (ez idáig) módszeres tudományos kutatás tárgyává, kizárólag ponyvanyomtatványok vizsgálatával foglalkozó kutatók sincsenek, valamint ezen nyomtatványok katalogizálása, nyilvántartása, hozzáférhetősége sem problémamentes. Jórészt különböző tudományterületek (többek között társadalom-, irodalom-, kultúr-, művelődés-, olvasás-, könyv-, sajtó-, grafika-, média- és zenetörténet, irodalom- és művelődésszociológia, néprajztudomány) szakemberei használják forrásként, azonban az eltérő megközelítésmódoknak köszönhetően a ponyván regisztrált szöveg- vagy képanyag feldolgozásának módja meglehetősen sokféle lehet. A magyar ponyvakutatás történetében tematikai és funkcionális szempontból hangsúlyosan elkülönül a vallási és a világi ponyvák vizsgálata és módszertana, bár esetenként előfordulnak átfedések. Magán- és közgyűjteményekben világi és vallási ponyvák egyaránt kutathatók,² azonban a vallási nyomtatványok a népi vallássosság kutatóinak terepmunkái során, használati kontextusukban is elemzés alá vonhatók.³ Napjainkban elsősorban a 2000-es évektől egyre erősödő közköltészeti,⁴ valamint történeti szövegfolklorisztikai kutatásoknak köszönhetően vált intenzívebbé a ponyvák forrásként való tanulmányozása.⁵

A *ponyva* vagy *ponyvairodalom* kifejezés alatt olyan nyomtatványokat értek, amelyek műfaji és tematikai szempontból változatos tartalommal, széles társadalmi közönség számára készültek, kivitelezésük igénytelenebb, kisméretűek (ívnagyság szerint általában nyolcad- és tizenhatodrészt közöttiek), kis oldalszámúak (általában 4-8-16-32, ritkábban ennél több oldalasak), többnyire vásárokon, majd házalás útján is terjesztették őket, olcsó áron hozzáférhetőek voltak, szerzőjük többnyire anonim volt vagy álnevet használt. A 16. századtól napjainkig ezeket a nyomtatványokat térben és időben sokszínűség és heterogenitás jellemzi olvasóközönségük, elnevezésük és az ideértett olvasmánytípusok szempontjából egyaránt. Részben ez utóbbi okokból a fogalom használata nem problémamentes. A *ponyva* kifejezés az 1840-es évektől vált általános használatúvá,⁶ szűkebben a többleveles füzet formátumú nyomtatványokra használt terminus, tágabban ide érthetők további sajtótermékek, például egylapos nyomtatványok, álmoskönyvek, csiziók, kalendáriumok,⁷ népkönyvek is (a napjainkban elterjedt *populáris olvasmány* megnevezés a kiadványok széles skálájának lefedésére, valamint a ponyva fogalmára rakódó negatív jelentéstársulások semlegesítésére kínál értékítélettől mentes alternatívát).⁸ A 19. század második felétől tovább bővült a fogalom alá értett nyomtatványok köre, azonban gyakran nem egyértelműek a fogalmi határok, így meglehetősen képlékeny a ponyvairodalom alá sorolt vagy sorolható nyomtatványhalmaz. Jelen tanulmány keretei között elsősorban a füzetszerű vásári kiadványokkal foglalkozom, a 20. századi tömegiroda-

Tanulmányom *A magyar ponyva új tüköre* című, Pogány Péter születésének 100. évfordulóján megrendezett műhelykonferencián (2023. november 28–29., Budapest, HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet) elhangzott előadásomban (*A hazai népies ponyvakutatás problémái 2.0*) felvetett kérdéskörök egyikét részletezi.

lom különböző bűnügyi, szerelmi, vadnyugati stb. ponyvaregényeinek, valamint a többféle zsánerműfaj (például krimi, thriller, sci-fi, fantasy, romantikus vagy kalandtörténet) kutatási helyzetével nem. Azokban a közgyűjteményekben, ahol nincs elkülönített ponyvagyűjtemény, a ponyva fogalmi sokszínűségéből is adódhatnak nehézségek már a kutatás tárgyának körvonalazásakor (például egy könyvtáros szakember vagy az online adatbázist építő, tárgyszavazó személy eltérő olvasmányokat érthet ponyva alatt, mint a kutató).

KATALOGIZÁLÁS: BIBLIOGRÁFIÁK, ADATBÁZISOK

Pogány Péter (1923–1993) irodalomtörténeti és szövegfolklorista kutatói szemlélettel eleinte a népmesekutatás, majd a magyar népköltészet dalanyagának kataszteri feldolgozása során jutott el a ponyvanyomtatványok tüzetesebb vizsgálatához.⁹ Egy 1958-ban megjelent tanulmányában a ponyvakutatást nehezítő körülményként három külső és három belső okot sorolt fel: nagyon sok régi ponyvanyomtatvány megsemmisült, a megmaradt anyagról nem készült katalógus, a nyomdák kiadvány- és árjegyzékei nem maradtak fenn hiánytalanul, és nem is minden esetben szerepeltették ezeket a nyomtatványokat, a nyomdák kapcsolata az állami cenzúrával, a többnyire névtelenségben maradt szerzőkkel és a terjesztőkkel gyakran konfliktusokkal terhelt volt, ezért az ilyen irányú rekonstrukciós vizsgálatoknak is forráshiányokkal kell szembesülnie.¹⁰ A 20. század közepén Pogány nem volt egyszerű helyzetben, ugyanis nemcsak ponyvakatalógus nem állt rendelkezésére, hanem még a hazai könyvtárak, múzeumok nagyobb ponyvagyűjteményeit is ez időben kezdték feldolgozni, katalogizálni.¹¹ Ekkoriban leginkább korábbi tanulmányok hivatkozásai, 19. századi publikált¹² és kéziratos ponyvajegyzékek, könyvlajstromok,¹³ ponyvagyűjtők kolligátumai, kiadói könyvjegyzékek jelenthettek kiindulópontot egy nagy ívű kutatáshoz.¹⁴ Ezek a kútfők máig fontos segédletek a ponyvanyomtatványok iránt érdeklődőknek, azonban ezekből sem készült összefoglaló segédlet.

Hatvanhat évvel Pogány tanulmánya után sem készült átfogó ponyvakataszter, bár két – egy kéziratosban maradt és egy online – kísérlet napvilágot látott:

Borzák István (1891–1959),¹⁵ az Országos Széchényi Könyvtár egykori könyvtárosa több, mint tízéves szorgalmas munkával (1946 k.–1958/59) egy ilyen Pogány által óhajtott bibliográfia elkészítésén dolgozott. A nemzeti könyvtár akkor még kusza ponyvaállományát is ő kezdte rendezni, összevetve a törzsgyűjteményi példányokkal.¹⁶ Ezenfelül kutatta az ország különböző gyűjteményeiben őrzött magyar és idegen nyelvű ponyvairodalmi tételeket egy minél teljesebb gyűjtemény megkomponálásához. Tervét nem tudta befejezni, kéziratos hagyatékában több ezer ponyvanyomtatvány könyvészeti leírása maradt fenn tizenhat cédulakatalógusfiókban, azonban a bibliográfiához elképzelt saját kódrendszere nehezen rekonstruálható.¹⁷ Jóllehet nem írt a témában publikációt, a magyarországi ponyvakutatás egyik meghatározó alakja, bár méltatlanul kevés alkalommal említik nevét. A háttérből ponyvaadataival ő segítette többek között Stoll Béla, Pogány Péter, Dégh Linda, Scheiber Sándor és a Régi Magyar Költők Tára kötet szerkesztési munkáit.

2018-ban a Csörsz Rumen István vezette MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom Kutatócsoport 1770–1820 egy online adatbázist hozott létre *Magyarországi populáris nyomtatványok (17–19. század)* címmel,¹⁸ amelyben az egyes ponyvák lelőhelyének, könyvészeti adatainak felvitele mellett kép- és szöveganyag rögzítésére is lehetőség van. Az adatbázis kísérleti jellegét szellemi atyja, Csörsz Rumen István is hangsúlyozza: az egyes dokumentumleírások részletessége, minősége és mennyisége főként az adatbázis-építők szorgalmán, elképzelésein múlik, mivel egy-egy populáris nyomtatvány (kalendárium, ponyva, egylapos nyomtatvány) különböző felépítésű lehet. Az adatfelvitelt a főszerkesztő mellett önkéntes kutatók végzik: a szerkesztés önkéntes jellege, valamint a közgyűjtemények publikálási szabályai, eltérő hozzáállása egy közös kataszter létrehozásához tovább lassítják a kutatást segítő rendszer létrejöttét.

Napjainkban a különböző digitális adatbázisok, online katalógusok korát éljük. Úgy vélhető az olvasó, hogy a könyvtárak online katalógusában már nem jelenthet gondot egy-egy kiadvány megtalálása. Azonban, mint lentebb is látni fogjuk, a legtöbb közgyűjteményben a ponyvákat a törzsszállomány részeként őrzik, így mindenképpen szüksége van a kutatónak valamilyen támpontra: a ponyvanyomtatványok kapcsán a „legbiztosabb” a cím, ugyanis gyakran nincs szerző vagy egyéb kiadási adat feltüntetve. A legbiztosabb jelző azért került idézőjelbe, mert ugyanazon szöveg különböző címváltozattal is megjelenhetett, köszönhetően a gondatlanabb nyomdai szedésnek.¹⁹ Azonban, ha híján vagyunk a cím(ek)nek, akkor további támpont lehet a nyomda szerinti keresés, ugyanis főként a 19. században már voltak jellemzően ponyva-füzetek kiadásáról elhíresült vállalkozások.²⁰ Ha nincsenek ilyen kezdő adataink, már jóval nehezebb a dolgunk, ez az online katalógusok világában is ugyanúgy problémát jelent, mert nem lehet egyben lekérni áttekintésre, böngészésre egy-egy gyűjtemény ponyvaállományát (a tárgyszó szerinti keresés lehet kiindulópont, azonban esetleges, hogy mit jelöltek ponyvairodalomnak és mit nem, ha egyáltalán van ilyen extra jelölés).

Az elmúlt évek digitalizálási hullámának köszönhetően az interneten számos magyar vonatkozású ponyvanyomtatvány is elérhető (például a Google Books szolgáltatáson keresztül a bécsi Österreichische Nationalbibliothek, a prágai Národní knihovna České republiky vagy épp a londoni The British Library állományának egy-egy magyar ponyvanyomtatványa), valamint külföldi könyvtári katalógusból is rekonstruálható egy-egy könyvtárhagyaték-részlet.²¹ Azonban ezek is csupán irányított kereséssel elérhetőek (például cím, nyomda, adott esetben szerző vagy álnév).

Pogány említett tanulmánya óta a magyar nyelvű anyagról készültek papíralapú részbibliográfiák,²² amelyek többnyire egy-egy gyűjtemény vagy hagyaték anyagát dolgozzák fel. Ezek a kiadványok nem azonos céllal születtek, így szempontrendszerük nem egységes. Az egyik legjobban adatolt munka Pogány Péternek a váci nyomda ponyvatermékeit összegyűjtő katalógusa (1959), amely a címlapok részletes leírásán túl a lelőhelyek és a variánsok feltüntetését is tartalmazza.²³ Sándor István a 19. század második feléről készített néprajzi bibliográfiájában *Népi írásbeliség* témakörben *Kalendárium*, *Varázskönyv* és *Ponyva* alcímek alatt nemcsak az ezen témáról szóló tanulmányokat, cikkeket, hanem konkrét nyomtatványokat is lajstromba vett (1977).²⁴ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található, Szüry Dénes népiratka anyagát és Ballagi Aladár nagyobb számú ponyvagyűjteményét őrző Szürygyűjteményről is készült nyomtatott katalógus (1987), azonban ez egy gyűjteményi betűrendes összkatalógus, nincs elkülönítve benne a ponyvaanyag.²⁵ A Néprajzi Múzeum Könyvtárának és Etnológiai Archívumának 146 tételes kalendárium-katalógusát Cserbák András készítette el (1988).²⁶ A legnagyobb kutatói gyűjtemény (az eddigi ismeretek szerint) Bálint Sándor több mint 2000 darabos ponyvagyűjteménye. Nagobbik része a hagyatékával együtt a szegedi Móra Ferenc Múzeumba került. Erről a több mint 1500 tételes, főként vallásos ponyvanyomtatványt tartalmazó gyűjteményről N. Szabó Magdolna és Zombori István készített nyomtatott katalógust.²⁷ A hagyaték kisebbik része (590 boríték, amelyek kolligátumokat is tartalmaznak) jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kunó Könyvtárának Régi Könyvek Tárában található. Ezt az anyagot Jaksa Helga dolgozta fel szakdolgozatában, és készített katalógust (1999), azonban az anyag kéziratban maradt.²⁸

GYŰJTŐI, KUTATÓI HAGYATÉKOK

További gyűjtői kollektiókból még nem készült mutató, azonban egy-egy gyűjteményben gyakran feltüntetik a hagyatékból való származást, amely szintén könnyítheti a keresést. Például a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Helyismereti gyűjteménye több száz ponyvanyomtatványt és néhány kalendáriumot is őriz. Vallási és világi ponyvák egyaránt találhatóak

a könyvtárban. A vallási nyomtatványok egy része a Grünny nyomda terméke, valamint nagyobb mennyiség Polner Zoltán (1933–) költő, néprajzi gyűjtő ajándékából származik.

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) néprajzkutató hagyatékának egy része, köztük (vallási) ponyvanyomtatványok is a Hagyományok Házába került, az anyag jelenleg feldolgozás alatt van.²⁹

Békés István (1900–1982)³⁰ újságíró, író, művelődéstörténész ponyvairodalmi gyűjteményét, amely szintén több száz tétel (850 darab körül), a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára őrzi. Az online könyvtári katalógus lehetővé teszi a hagyaték szerinti szűkítést, így lekérhető a hagyatékból származó összes nyomtatvány. Békés ponyvagyűjteménye már időben tágabban vett ponyvairodalmi termékeket is tartalmaz a 19. századi füzetek mellett (például Nick Carter-, Buffalo Bill-sorozat egyes tagjait). A Könyvtárban jóval kisebb számban Darnay Kálmán (1864–1945) régész, muzeológus, író, Lestyán Sándor (1896–1956) író, újságíró, műfordító és Nagy Iván (1824–1898) történész, genealógus örökségéből is találhatók példányok.

Az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) őrzi a legtöbb gyűjtői hagyatékot, gyakran kolligátum formában. Azonban nehezen rekonstruálható egy-egy hagyaték, ugyanis a bekerüléskor vagy azt követően nem minden esetben volt szempont a gyűjtemény együtt tartása, és van rá példa, hogy akár egy-egy összefűzött anyagot is szétszedtek. Ezen kiadványok provenienciadatait a katalógusok ritkán rögzítik, az egyes ex librisek vagy possessorori bejegyzések meglétéről a példányok kézbevitelével bizonyosodhat meg a kutató. Például Széchényi Ferenc, Jankovich Miklós, Horvát István, Aranka György, Thaly Kálmán, id. Szinnyei József, dr. Herényi Gothard István, Nagy Iván, Széll Farkas, Rexa Dezső, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor könyvtárának néhány ponyvadarabja is megbújik a könyvtár különböző gyűjteményeiben.³¹

A 20. századi történelmi és politikai okoknak köszönhetően több gyűjtemény esetében is egyfajta könyvtár a könyvtárban helyzet keletkezett. Az OSZK több, egykori rendi könyvtárból származó kolligátumot őrzi, amelybe vallási és világi ponyvákat egyaránt bekötöttek. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori könyvtára a román kommunista diktatúra alatti államosításnak köszönhetően a jelenlegi kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár állományába olvadt, azonban az egykori állomány revíziója még nem történt meg, az anyag jelenleg egy digitalizált cédulakatalógusból kereshető. Ez a gyűjtemény is több száz ponyvanyomtatványt foglal magába.³² Ezek felderítése és vizsgálata még elvégzendő feladat.

Több közgyűjteményi (elsősorban múzeumi) ponyvagyűjtemény valamilyen néprajzi gyűjtés eredménye, valamint felhívásra beérkezett anyag. Az esztergomi Keresztény Múzeum Erdélyi Zsuzsanna-gyűjteménye több gyűjtési felhívásra beérkezett tárgyból jött létre.³³ Az itt őrzött népi vallásosság tárgyi emlékei között több vallási ponyvanyomtatvány is található. A Néprajzi Múzeum Könyvtárának ponyvaállományában Sándor István, Gunda Béla gyűjtötte kiadványok, valamint Herrmann Antal könyvtárhagyatékából származó példányok is megtalálhatók.³⁴

NAGYOBB KÖNYVTÁRI GYŰJTEMÉNYEK

Hazánk legnagyobb, többezres ponyvaállománya az Országos Széchényi Könyvtár különböző gyűjteményeiben található. A legnagyobb részét, közel 6700 nyomtatványt a Plakát- és Kisnyomtatványtár őrzi.³⁵ A Tárban a ponyvák közötti eligazodást különböző szempontú (betűrend és nyomdahely szerinti) cédulakatalógus segíti, a gyűjtemény nagy része az online katalógusban is megtalálható (ez a különgyűjteményi anyag Pny jelzet alatt kereshető). Ezenfelül a kolligátumba kötött vagy a 32 oldalnál terjedelmesebb nyomtatványokat a Törzsgyűjteményben találjuk (több száz példányt). Ezek kutatása már nehezkesebb, ugyanis kolligátumok szerint nincs lehetőség keresésre, cím alapján egy részük kereshető online, némely nyomtatványra az összesített gyűjteményi cédulakatalógusban bukkanhat a kutató, ezeknek

nincs megkülönböztető jelzése. A téma iránt érdeklődőknek a Kézirattár is tartogathat érdekességeket (például ponyvajegyzékeket, a Petőfi Gyűjteménybe tartozó három ponyvát, Thaly Kálmán ponyvafüzeteit). Némely esetben kihívást jelentő feladvány a 20. század közepén használt müncheni vagy ideiglenes jelzet – amelyre Borzsák István, Pogány Péter és számos korabeli tanulmány is hivatkozik, már amennyiben hivatkozik – és a ma használatos jelzet beazonosítása (amennyiben a jelzeten kívül nincs más, a nyomtatványra vonatkozó adat). Ezek feloldása többnyire könyvtárosi segítséggel lehetséges. Itt tennék egy rövid megjegyzést a ponyvákat említő tanulmányok hivatkozásával kapcsolatban: számos alkalommal nem adják meg a szerzők az egyes ponyvatermékek pontos könyvészeti adatait, lelőhelyét, jelzetét, pedig jelen kiadványtípus esetében ezek az adatok nagyban segítenék a több évtizeddel későbbi beazonosítást, mivel gyakran az ugyanazon címet viselő, de eltérő évben, nyomdában kiadott füzetek szöveg- és képanyaga között is eltérések lehetnek, vagy éppenséggel a cím különbözik eltérő betűszedésből adódóan, míg a szöveganyag azonos. Közel 970 darab ponyvát őriz a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található Szűry-gyűjtemény,³⁶ ezek egy nyomtatott összgyűjteményi jegyzékben kereshetők, és egy helyben használható ponyvacímlap-katalógusban böngészhetők. A Budapest Gyűjtemény kisnyomtatvány-gyűjteménye további 450 – nagyrészt vallási – ponyvát is őriz, azonban ezen példányok még rendezés alatt állnak, a nyilvános katalógusban nem szerepelnek.³⁷ Ezen felül a könyvtár központi gyűjteménye is rejt magában ponyvaolvasmányokat, jóllehet csekélyebb nagyságrendben. (Ezek keresése a kiadvány valamely adatának ismeretében lehetséges.) A Néprajzi Múzeum Könyvtárában szintén különgyűjteményi anyagként tartanak számon közel 600 tétel ponyvát (speciális státusukat a jelzetük elején lévő P is jelöli), ez alatt szám szerint több nyomtatvány értendő, mivel a gyűjteményben számos kolligátumba kötött példány található.³⁸ A múzeum más gyűjteményei közül az Etnológiai Archívum Kézirattára is több ponyva őrzőhelye. Remélhetőleg az állomány teljes digitalizálása után láthatóvá válnak jelenlegi rejtett pozíciójukból ezek a példányok is a Fényképgyűjteményben őrzött ponyvafotókkal egyetemben. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára több mint 630 darab ponyvairodalmi termék otthona.³⁹ Itt kizárólag online katalógusban tájékozódhat az érdeklődő. Amíg nem készül el egy közös adatbázis, addig csak vágyott cél marad, hogy a kutató egy-egy gyűjtemény teljes ponyvaállományára rálásson. Ambivalens helyzetek is gyakran adódnak: például egy könyvtári katalógusból a könyvtáros belső hozzáféréssel le tudja kérni a teljes kisnyomtatvány-állományt, míg a kutatónak nincs jogosultsága, vagy éppen a raktáros látja egyben a gyűjteményt a nyomtatványok méretéből adódó elhelyezés miatt, a kutató pedig egy online katalógusból próbálhatja előcsalogatni a megbújó adatokat.

A tanulmány terjedelmi keretei nem engedik a különböző hazai közgyűjtemények ponyvaállományának részletes bemutatását, ezért jelenleg a nagyobb gyűjteményekre szorítkoztam. Azonban a fent említett okból – amely szerint a ponyvaállomány rendszerint nem különgyűjteményként vagy megkülönböztetett jelzéssel, hanem a törzsállományba olvadva található – több könyvtár, múzeumi gyűjtemény anyagának teljességre törekvő felderítése, számbavétele még várat magára (például a balassagyarmati Palóc Múzeum, a Soproni Múzeum Néprajzi gyűjteménye, a Kiscelli Múzeum, a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtár és Információs Központ, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, a Piaristák Központi Könyvtára, a Ráday Könyvtár, a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár állományában).

A ponyvairodalom kutatása gyakran ma is kihívások elé állíthatja a szakembert, ám annál nagyobb öröm lehet egy-egy felfedezés, eredmény. A ponyvakutatás olyan, mint egy nagy interdiszciplináris kirakó, szakmai csoportmunka, amelyben nem nyújt fogódzót a biztosan felépíthető keret, és amelyben gyakoriak a véletlenszerű találatok, felfedezések, azonban minden egyes mikrokutatás segíthet egy másikat, és hozzátehet valamit egy nagyobb képrészlethez.

JEGYZETEK

¹ A terminus különböző meghatározásaihoz pár példa: NÉGYESSY László, *Ponyvairodalom = Pallas Nagy Lexikona*, 14., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1897, 109.; nn., *Ponyva = Esztétikai kislexikon*, szerk. SZERDAHELYI István, ZOLTAI Dénes, 3. átdolg. bőv. kiad. Kossuth, Budapest, 1979, 557.; KATONA Imre, SZEMERKÉNYI Ágnes, *Ponyva = Magyar Néprajzi Lexikon*, 4., főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1981, 260–261.; KATONA Imre, VOIGT Vilmos, *Ponyvairodalom = Magyar Néprajzi Lexikon*, 4., főszerk. ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1981, 261–264.; KATONA Imre, *Ponyva = Világirodalmi Lexikon*, 10., főszerk. KIRÁLY István, Akadémiai, Budapest, 1986, 743–744.; POGÁNY Péter, *Ponyvairodalom = Új magyar irodalmi lexikon*, 3., főszerk. PÉTER László, Akadémiai, Budapest, 2000², 1778.; [VICZIÁN János], *Ponyvairodalom, ponyva = Magyar Katolikus Lexikon*, XI., főszerk. Dr. Diós István, Szent István Társulat, Budapest, 2006, 145–146.; BALÁZS-HAJDU Péter, Csörsz Rumen István, *Ponyva = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 9., szerk. KŐSZEGHY Péter, Balassi, Budapest, 2009, 224–227.

² A világi ponyvanyomtatványok 18–19. századi történetéről és kutatástörténeti helyzetéről: Csörsz Rumen István, *A 18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Budapest, Reciti, 2015, 347–362.; Csörsz Rumen István, MIKOS Éva, *Közéletek magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)*, Ethnographia, 2023/4, 664–689.

³ A vallásos ponyvanyomtatványok kutatástörténeti áttekintéséről lásd: LENGYEL Ágnes, *A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről = Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 7, *Írás, írott kultúra, folklór*, szerk. KESZEG Vilmos, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 1999, 160–182., 160–163. A 18. századi vallásos ponyvanyomtatványok történetéről és kutatásának módszertani problémáiról: Tüskés Gábor, *Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században = Uő, KNAPP Éva, Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*, Argumentum, Budapest, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151), 235–266. A magyar nyelvű vallásos ponyvanyomtatványok kapcsán a teljesség igénye nélkül Bálint Sándor, Erdélyi Zsuzsanna, Frauhammer Krisztina, Knapp Éva, Lengyel Ágnes, Limbacher Gábor, Szigeti Jenő, Tüskés Gábor szaktanulmányai, a magyarországi szlovák nyelvű vallásos ponyvával kapcsolatban Volter Domonkos kutatásai említhetők.

⁴ KÜLLÖS Imola, *Közéletek és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közéletek összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, L'Harmattan, Budapest, 2006. A Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában megjelent kötetek: *Közéletek 1: Mulattatók*, kiad. KÜLLÖS Imola, Csörsz Rumen István, Balassi, Budapest, 2000 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, 4); *Közéletek 2: Társasági és lakodalmi költészet*, kiad. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Universitas, Budapest, 2008 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, 8); *Közéletek 3/A: Történelem és társadalom*, kiad. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Universitas-Editio Princeps, Budapest, 2013 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, 14); *Közéletek 3/B: Közéletek és egyéni sors*, kiad. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Universitas, Budapest, 2015 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, 15); Csörsz Rumen István, *Magyar világi ponyvairodalom: 1700–1820: I. Lírai dalok és versek*, Reciti, Budapest, 2018 (ReTextum, 8); Csörsz Rumen István, *Magyar világi ponyvairodalom: 1700–1820: II. Oktató és szó-rakoztató költészet*, Reciti, Budapest, 2020 (ReTextum, 11). Ezek mellett az évről évre széles szakmai kört megmozgató, Csörsz Rumen István által szerkesztett *Doromb. Közéletek tanulmányok* című sorozat említhető (Budapest, Reciti, 2012–2023).

⁵ A teljesség igénye nélkül példaként említhetők Tóth Arnold közéletek és folklorisztikai vizsgálódások metszéspontjában lévő, vőfélykönyvekkel kapcsolatos tanulmányai, valamint doktori disszertációjának könnyvé alakított változata: TÓTH Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században: Kéziratok vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2015 (Officina Musei, 22), továbbá Domokos Mariann a ponyva nemesítését célzó törekvéseket, ún. népművelő vagy propagandaponyvákat, valamint a ponyvanyomtatványok 19. századi meseszövegekre gyakorolt hatásait vizsgáló tanulmányai és ez utóbbi témájú kutatásait részben összegző kiadványa: *Grimm-mesék magyar ponyvák (1850–1900): Forráskiadás*, s. a. r. DOMOKOS Mariann, Reciti – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2022 (ReTextum, 13), valamint Mikos Éva füzetes ponyvával és kalendáriumokkal kapcsolatos tanulmányai és doktori disszertációjából megjelent könyve: MIKOS Éva, *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, L'Harmattan, Budapest, 2010. A populáris olvasmányok kutatásához ad támpontokat elsősorban néprajzos egyetemi hallgatóknak címezve: KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség: Egyetemi jegyzet*, KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár, 2008. További példaként hozható Liszka József több mese- és balladaszövegek magyar–szlovák–cseh ponyvapárhuzamait vizsgáló tanulmánya.

⁶ Nn., *Ponyva = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III., főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1976, 251.

⁷ Jelen tanulmány keretei között nincs mód részletes bibliográfiai ismertetést adni az egyes nyomtatványtípusokat feldolgozó tanulmányokról. A fentebb említett fajták közül a kalendáriumok kutatása emelkedik ki, mivel ezen belül születtek jelentősebb részeredmények és nagyobb ívű összefoglalások Dukkon Ágnes, Kovács I. Gábor, Mikos Éva munkái, valamint Gellériné Lázár Márta, Sz. Kristóf Ildikó, Szelestei N. László tanulmányai révén.

⁸ A fogalom Rudolf Schenda (*populäre Lesestoffe*) terminusának magyarított változata. Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Klosterman, Frankfurt a M., 1970 (Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts); Uő, *„Populäre Lesestoffe” = Lexikon des gesamten Buchwesens Online*. Consulted online on 30 January 2024 <http://dx.doi.org/10.1163/9789004337862_COM_160894>

⁹ Pogány Péterről: CHIKÁNY Judit, *Száz éve született Pogány Péter Szaléz*, Ethnographia, 2023/4, 770–785.

¹⁰ POGÁNY Péter, *A régi hazai népies ponyvakutatás problémái*, Ethnographia, 1958/4, 578–593. További módszertani megállapításokkal él az egy évvel később megjelent munkájában is: POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823: I. Vásári ponyvairatok*, Akadémiai, Budapest, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24).

¹¹ A legnagyobb ponyvagyjteménnyel rendelkező Országos Széchényi Könyvtár anyagát Borzsák István 1946 körül kezdte el rendezni. A Néprajzi Múzeum Könyvtárának ponyvaállományát az 1950-es és '70-es évek között Sándor István könyvtáros rendezte. A Néprajzi Múzeum könyvtári állományára vonatkozó adatokat Labancz Edit és Mészáros Borbála könyvtárosok „Figyeljük népünk olvasmányait”: *Válogatás a Néprajzi Múzeum könyvtárának világi ponyváiból* című kamarakiállítás (2024. március 5 – július 12.) megnyitóján elhangzott előadásai alapján közlöm. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében külön dobozokban őrizték a ponyvanyomtatványokat cím szerinti betűrendben, azonban a gyűjtemény korszerű katalogizálása csak az 1970-es évek végén készült el. Lásd: KLINDA Mária, *Bemutatjuk a Szűry-gyűjteményt*, Könyvtáros, 1985/10, 619–621.; POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 63.

¹² Az itt és a következő jegyzetben példaként hozott adatok mellett Pogány Péter munkáiban is jó támpontokat talál az olvasó. Tematikus jegyzékekre két példa: több mint tíz cigány tematikájú „ponyvairadalmi terméket” (füzetes nyomtatványt és kalendáriumi megjelenést is értve ezalatt) vett lajstromba József főherceg: *Czigány nyelvtan: Románo csibákero sziklaribe*, MTA, Budapest, 1888, 345–346. Vagy Baros Gyula 1920-as években folytatásokban közölt, Petőfi-kultuszhoz összeállított bibliográfiájában szerepeltet ponyvanyomtatványokat is: BAROS Gyula, *Petőfi a szépirodalomban: (Könyvészeti adatok a Petőfi-kultusz történetéhez): Első közlemény*, Magyar Könyvszemle, 1923/1–2, 122–136.; Uő, *Petőfi a szépirodalomban: (Második közlemény)*, Magyar Könyvszemle, 1923/3–4, 205–224., Uő, *Petőfi a szépirodalomban: (Újabb adatok a Petőfi-kultusz bibliográfiájához)*, Magyar Könyvszemle, 1929/3–4, 170–183.

¹³ BALLAGI Aladár, *Felvidéki könyvbuvárlatok*, Magyar Könyvszemle, (4)1879, 13–20., 93–102., 150–156., 96–98. Ballagi Aladár – akinek jelentős ponyvanyomtatvány-gyűjteménye ma a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteménybe olvadt – Majláth Béla (1831–1900) andrásfalvi házi könyvtárának 17 darabjáról ad igen részletes címléírást.

¹⁴ A forrásokhoz lásd POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 61–175. Petrik Géza *Magyarország bibliográfiája* (1712–1860) című sorozatát is forgatta Pogány, azonban az is cím vagy szerző szerint szerepelteti a kiadványokat, így inkább ellenőrzésben, könyvtári lelőhelyek utáni tájékozódásban adhat segítséget. Pogány jelzi, hogy az éppen készülő új *Magyar Könyvészet* is „messze van a ponyva- és aprónyomtatvány-anyag feldolgozásától”. Uő, *uo.*, 64., 6. l.

¹⁵ Az itt hivatkozott Borzsák István nagybátyja a klasszika-filológus Borzsák Istvánnak (1914–2007), aki szintén monori születésű. Némely hivatkozás a klasszika-filológus Borzsáknak tulajdonítja a ponyvarendszerező munkát is.

¹⁶ Munkássága folytán kerültek ezek a nyomtatványok a Plakát- és Kisnyomtatványtárba. Addig raktári galérián és külső raktárban rendezetlenül, feldolgozatlanul tárolták az anyagot. Erről Borzsák István is több alkalommal megemlékezik feljegyzéseiben: „különböző könyvtári helyekről, zugokból, rejtekekből összekutattam nagymennyiségű, könyvtárilag teljesen feldolgozatlan ponyvaművet. Ezeket a régi időkben, úgy látszik, figyelemre egyáltalán nem méltó anyagnak tekintették, s ennek megfelelő elbánásban részesítették.” Pogány Péter kéziratok anyagai között található egy hosszabb kutatási feljegyzés, amit az OSZK egyik külső raktárában végzett Rákospalotán (Bp., XV. kerület), az egykori zsinagógában, ami később könyvraktár funkciót is ellátott. Itt a Kisnyomtatványtár számozott dobozait tekintette át, amelyek még nem voltak leltárba véve, és mindenféle vegyes tartalmú aprónyomtatványt tartalmaztak (német nyelvű versek, politikai satírák, hírlapi tudósítások különböző bűnügyekről, humoros újévi postai levélparódiák stb.). POGÁNY Péter, *Az OSZK Kisnyomtatványtárának néprajzi és művelődéstörténeti anyaga a 18. századból*, Budapest, 1981. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattára, jelzet: MTA NTI K1159.

¹⁷ Jelenleg rendezés alatt álló anyag, az OSZK Kézirattárának gyűjteményében Fol.Hung 3282 jelzeten szerepel, állandó letétként a Plakát- és Kisnyomtatványtárban őrzik. Ezúton is köszönöm Kopcsay Ágnesnek és Elbéné Mester Magdolnának, a gyűjtemény korábbi és jelenlegi vezetőjének, hogy betekintést nyerhettem az anyagba.

¹⁸ <http://ponyva-lendulet.iti.btk.mta.hu/menu.php> (főszerk. Csörsz Rumen István, programozó: Kőszeghy Péter).

¹⁹ Itt elsősorban az ékezetek meglétére, hiányára, illetve az egybeírás-különírás-elírásból fakadó változatokra kell gondolni.

²⁰ A nyomdákhoz és alapvetően a vásári ponyvanyomtatványokkal való ismerkedéshez jó kiindulópontot jelenthet: POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Magyar Helikon, Budapest, 1987.

²¹ LENGYEL Réka, *A visszanyert könyvtár. A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században = Monokgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERŐK Attila, ZVARA Edina, Kossuth, Budapest, 2016, 472–478. A Prágai Nemzeti Könyvtár katalógusa alapján eddig közel 40 ponyvanyomtatványt azonosítottam, ebből négyet közöl Csörsz RUMEN István: *Magyar világi ponyvairadalom. 1700–1820. I. Lírai...*, i. m., 268–269.

²² A szlovák és cseh anyagról is készült ilyen bibliográfia. Például *Bibliografia jarmočných a púťových tlačí 18. a 19. storočia z územia Slovenska*, eds. KLIMEKOVÁ, Agáta, AUGUSTINOVÁ, Eva, DOMOVÁ, Miroslava, ONDRUŠKOVÁ, Hanka, Martin, Matica slovenská, 1996 (Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Sériá E. Speciálne tlačoviny). A pozsonyi Egyetemi Könyvtár digitális adatbázisában is található néhány vallási ponyva: <http://digitalna.kniznica.info/browse> (kereső kifejezés: „Jarmočné a púťové tlače”). A Cseh Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének anyagából készült: *Katalog kramářských tisků*, eds. KOPALOVÁ, Ludmila, HOLUBOVÁ, Markéta Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2008.

- ²³ POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 103–175.
- ²⁴ *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850-1870: Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához*, szerk. SÁNDOR István, Akadémiai, Budapest, 1977, 884–895.
- ²⁵ *A Szűry-gyűjtemény katalógusa*, szerk. KLINDA Mária, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1987.
- ²⁶ CSERBÁK András, *Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*, Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1987 (Néprajzi közlemények, 29).
- ²⁷ *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában*, szerk. N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2010.
- ²⁸ Vö. CSÓKA-JAKSA Helga, „Búcsúra való ének”: *Bálint Sándor ponyvahagyatékának elemzési szempontjai = Rítusok, folklór szövegek*, szerk. BARNA Gábor, Kairosz, Szeged, 2004 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 13), 303–312.
- ²⁹ Erdélyi Zsuzsanna ponyvagűjteményére több utalás is történik. Például: TAKÁCS György, *Angyalok csenditének. Archaikus népi imádságok a régi Csíkszékről*, Budapest, Magyar Napló, 2015; Mária anya – Mária anyánk. *Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Szent István Társulat, 2019. Az Erdélyi-gyűjteményből származik a következő könyv képanyagának egy része: KRIZA Ildikó, *A legendaballada: Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*, Akadémiai, Budapest, 1982.
- ³⁰ Békés István *Magyar Ponyva Pitaval* címmel részletesen feldolgozta a tényleges bűnügyi eseteket feldolgozó magyar ponyvákat a 18. század végétől a 20. század elejéig (Budapest, Minerva, 1966).
- ³¹ Sebestyén Gábor, Jankovich Miklós, Thaly Kálmán ponyváiról: POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., főként 96–98. Aranka György ponyvakolligátumairól: Csörsz Rumen István, *Aranka György közlészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRO Annamária, EGYED Emese, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2018, 133–154. Petőfi ponyvafüzeteit az OSZK Kézirattára őrzi: Petőfi Fond VII/228/3, VII/228/5, VII/228/6. Vasné Tóth Kornélia, a Plakát- és Kisnyomtatványtár munkatársa megkezdte a Széchényi Ferenc magánkönyvtárából származó ponyvaanyag rekonstrukcióját: VASNÉ TÓTH Kornélia, *Ponyvák Széchényi alapkönyvtárából az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány gyűjteményében (1770-1820) = Könyvek magántulajdonban (1770-1820)*, szerk. DÓBÉK Ágnes, Reciti, Budapest, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 6), 45–59.
- ³² Jelenleg több mint 500 ponyvanyomtatványt sikerült azonosítanom.
- ³³ Ismertetés a Keresztény Múzeum honlapján: <https://www.keresztenymuzeum.hu/page.php?id=157> [letöltés ideje 2024. február 29.]. Gyűjtési felhívások: ERDÉLYI Zsuzsa(!), *Vallásos néprajzi emlékek gyűjtése*, Új Ember, 1976. január 11., [4.]; LÉKAI László, BÁLINT Sándor, ERDÉLYI Zsuzsanna, *Vallásos hagyományaink értékeinek megmentéséért: Népi vallásosság-múzeum létesül*, Új Ember, 1980. január 6., [3.].
- ³⁴ Az információk forrása lásd 11. lj.
- ³⁵ Vasné Tóth Kornélia hozzátette 7450 összpéldányról ír, ugyanis a duplumok ugyanazon jelzeten szerepelnek, megkülönböztetésük betűjelzésekkel: például OSZK Pny 3.333/a. VASNÉ TÓTH, i. m., 47. A gyűjteményről: SÜVEGH Veronika, „... Világi énekkel tölté meg a száját...”: *A Kisnyomtatványtár ponyvagűjteménye = A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára*, szerk. CSEH Mária, OSZK–Osiris, Budapest, 2002 (Libri de libris), 179–198.
- ³⁶ *Ponyvanyomtatványok*: FSZEK Sz 3880–Sz 4937, kivéve Sz 4179, 4338, 4718–4762, 4882–4885, 4887–4911, 4915–4928. Ez a gyűjtemény is tartalmaz kolligátumot (például Sz 3992 jelzet alatt tematikus alapon három füzet van egybekötve).
- ³⁷ Ezeket négy, „Népiratka” feliratú dobozban, nyomdák és kiadási év szerint rendezve tárolják. Több nyomtatvány restaurálásra is szorul. Ezúton is köszönöm a Budapest Gyűjtemény korábbi osztályvezetőjének, Sándor Tibornak, hogy engedélyezte a betekintést az anyagba, valamint Csörgő Péter kisnyomtatványokért felelős könyvtárosnak a tájékoztatást.
- ³⁸ Az ponyvaállomány feldolgozása jelenleg is folyik, így ennek végeztével lesznek pontosabb adatok.
- ³⁹ A viszonyításként használt 630 az online katalógus alapján megállapított hozzátettéleges darabszám, főként a „ponyvairodalom” tárgyszóval ellátott találatok köréből. Jelen összehasonlításkor a Petőfi Irodalmi Múzeum állományába nem számítottam bele a vizsgálódásomon kívül eső újabb kori ponyva termékeit, a 20. század eleji detektívtörténeteket, amelyek szintén a „ponyvairodalom” tárgyszó alá soroltatnak a katalógusban (például Rejtő Jenő könyvei vagy a Nick Carter-sorozat). Az ezen felüli ponyvanyomtatványok beazonosítása több nehézségre ütközik, például füzetes sorozatok vagy a 19. századi végi példányok esetében a vizsgálati korpuszba való beszámíthatóság alapján.

Kedves Olvasóink!

A Kortárs folyóirat aktuális számát az **Írók Boltjában**, valamint az alábbi helyeken biztosan megtalálja:

Budapest: Árkád (Relay és Inmedio), Blaha Lujza tér (Relay), Boráros tér (Relay), MOM Park (Inmedio), Nyugati téri aluljáró (Relay), Széll Kálmán tér (Relay), **Debrecen:** Árkád Fórum (Inmedio), **Eger:** Széchenyi út (Inmedio), **Győr:** MÁV váróterem (Relay), **Miskolc:** Szinvapark (Inmedio), **Solymár:** Auchan (Inmedio), **Sopron:** Széchényi tér (Inmedio), **Szeged:** Dugonics tér (Inmedio)
